

IL MONDO EUROPEO DEGLI INTELLETTUALI GRECI DELLA DIASPORA (sec. XVIII ex.-XIX in.)

Olga Katsiardi-Hering

Δημοσιεύθηκε στα ιταλικά στον τόμο *Niccolo Tommaseo. Popolo e Nazioni. Italiani, Corsi, Greci, Illirici, Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolo Tommaseo, Venezia 23-25 genn. 2003, Roma 2004*

Την τελευταία δεκαετία, ιδιαίτερα μετά τις έντονες προσπάθειες στο πολιτικό επίπεδο για την ενοποίηση της Ευρώπης ή για την επέκταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρατηρείται ανάμεσα στους ιστορικούς, κοινωνικούς ιστορικούς, ιστορικούς ανθρωπολόγους, πολιτικούς επιστήμονες, ενδιαφέρουσα θεωρητική συζήτηση για την ευρωπαϊκή ιδέα, την ευρωπαϊκότητα. Οι συζητήσεις εντάθηκαν από τη μια μεριά εξ αιτίας της αναβίωσης των εθνικισμών, από την άλλη μετά την ανάπτυξη των θεωριών για την ανάδυση των κοινωνικοπολιτικών ταυτοτήτων και μέσα από τον διάλογο για το μεταμοντέρνο. Οι συζητήσεις γύρω από τις αρχές της ευρωπαϊκής ιδέας, τη γένεση και εξέλιξη του διαλόγου, τα επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα για τις αντιθέσεις ανάμεσα σ' Ανατολή και Δύση θυμίζουν, εν πολλοίς, στοχασμούς που διατυπώθηκαν στις αρχές της περιόδου εμφάνισης του εθνικισμού ως ιδεολογικής τάσης, που, παρά τις περιόδους του αντιθέτου προσδοκίες διεθνιστικών ιδεολογιών και κινήσεων, άντεξε στους ιστορικούς κραδασμούς του προηγούμενου αιώνα. Αναζητούνται, δηλαδή, τα ενοποιητικά στοιχεία της ευρωπαϊκότητας, κι ανάλογα με την οπτική ή και τη σκοπιμότητα, ίσως, των συγγραφέων και στοχαστών τονίζονται ή αποσιωπώνται τα στοιχεία αυτά στη διαχρονικότητά τους ή στο σύντομο χρόνο. Έτσι σ' αυτήν την πρόσφατη, πλούσια συγγραφική παραγωγή περί της ευρωπαϊκής ιδέας¹ αναζητείται άλλοτε το ενοποιητικό στοιχείο στην καθολική Δύση άλλοτε στη ρωμαϊκή και την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα με αποτέλεσμα ένα έντονο διάλογο για τις σχέσεις Ανατολής και Δύσης, για τα πολιτισμικά στοιχεία που συναποτελούν ή θα συναποτελούν αυτή την Ενωμένη Ευρώπη, εφόσον ο στόχος θα εξακολουθήσει να υπάρχει, τουλάχιστον για τους ιδεολόγους, αυτός προς μια πολιτιστική ταυτότητα με επιμέρους ορατές αλλά αφομοιώσιμες ή ανεκτές αντιθέσεις και πολυχρωμίες. Δεν είναι όμως το θέμα μου η ευρωπαϊκή ιδέα σήμερα. Η εισαγωγή αυτή οφείλεται στην επιθυμία μου να δικαιολογήσω ένα από τα στοιχεία του τίτλου της ανακοίνωσής μου: «ευρωπαϊκός» κόσμος των λογίων. Από τις σχετικές μελέτες που έχουν δημοσιευθεί ως τώρα² φαίνονται οι

¹ Να σημειώσω μερικά βιβλία ξεκινώντας από τον Duroselle, Davies και πηγαίνοντας σε πιο πρόσφατα, να δω δελτία από τη βιβλιογραφία γύρω από το περυσινό μάθημα

² Από τις πολλές που έχουν δημοσιευθεί βλ. Philip Carabott (ed.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*. Centre of Hellenic Studies, King's College,

διαστάσεις του έντονου προβληματισμού όπως διατυπώνονταν στον τίτλο του άρθρου του Μάρκου Ρενιέρη το 1842: «Τί είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;»³ και δεν απείχαν από την άποψη του Φαναριώτη λόγιου Δημητρίου Καταρτζή, ο οποίος το 1783 έγραφε: «Απ' τους Ρωμηούς μ' όμως, άλλος έχει γενικώτερον σε φαυλότατ' υπόληψι τους Ευρωπαίους και τους μισά [...] και τούτο γιατί ακούει πώς είν' στην Ευρώπη άλλοι κατόλικοι, άλλοι λουτράνοι, άλλοι καλβίνοι και άλλοι άθεοι[...]. Άλλος τους θαυμάζει με υπερβολή [...]. Άλλος μετριώτερος πάλ' εγκωμιάζει, γενικώ λόγω, τα καλά πώχουν, και κατακρίνει τα κακά ομοίως: τους επιλαμβάνεται όμως ιδιαιτέρως στις επιστήμαις, πώς ό,τι έχουν από αυταίς, το έχουν από τους Έλληνες [...]»⁴ (στην έκδοση στη σημ. Πολυτονικό να το κάνω). Ανάμεσα στα δυό άρθρα μεσολαμβάνει η περίοδος της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1774 περ.-1821) -σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Κ.Θ.Δημαρά⁵-, ο Φιλελληνισμός, τα χρόνια του Ρωμαντισμού,⁶ η Ευρώπη, μολονότι επικρατεί το μοναρχικό πολίτευμα, δονείται από τις επαναστάσεις, έχει ιδρυθεί το νεοελληνικό κράτος, το έθνος, στην Ανατολή, παίρνει για πολλούς λόγους τη θέση θαυμασμού που απολάμβανε η Ευρώπη, η δυτική Ευρώπη. Η σαφής στροφή φαίνεται στη διατύπωση του Κωνσταντίνου Οικονόμου (1831): «Ἰ Ἐϋΰος, ὄν ρναι ἀληθῆς ἔϋος καί \Νατολικός, πρέπει πρὸς τὴν ≠Εω νά ἀποκλίνῃ, ὄν δέ γίνῃ ≤σπερος φαίνεται ἀφύσικος καί ὄπατρις».⁷

Σ' αυτόν τον πολυκύμαντο κόσμο οι έλληνες λόγιοι της Διασποράς κινούνται ανάμεσα στη δίψα για μόρφωση, για άντληση περισσότερης παιδείας μέσα στους κόλπους της 'σοφής', 'φωτισμένης', 'πεπολιτισμένης',

---

London 1995 και Harald Heppner/ Olga Katsiardi-Hering (ed.), *Die Griechen und Europa. Außen- und Innensichten im Wandel der Zeit*. Wien-Köln 1998. Το 1998 πραγματοποιήθηκε στο Βερολίνο συνέδριο με θέμα *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, βλ. τα Πρακτικά με επιμ. Αργυρίου Αργυρίου, Κωνσταντίνου Α. Δημάδη, Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, Αθήνα 1999.

³ Μάρκος Ρενιέρης, «Τί είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 1842, 189-215·πρβλ. Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της 'κατασκευής' του ελληνικού κράτους (1821-1862). Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», στο: Αργυρίου-Δημάδης-Λαζαρίδου (εκδ) , *Οελληνισμός*, ό.π., σ.459-467.

⁴ Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*. Εκδότης Κ.Θ.Δημαράς. Αθήνα 1970, σ. 112-114, απόσπασμα από το κείμενό του με τίτλο: « ≠Εκτη Διάλεκτος Ἐλληνική ἰ @ωμαῶκα ὄντεχνα και μεμουσωμένα. ἰ Λόγος προτρεπτικός στό γνΰθι σαυτόν και στήν κοινή παιδαγωγία τοῦ ὄθνους, ἰ σοφός, «ημιμαθῆς, ἀμαθῆς...».

⁵ Κ.Θ.Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, να βρω τις σελίδες για την περιοδολόγηση

⁶ Κ.Θ.Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, σειρά Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1982.

⁷ Κώστας Λάμπας, «'Η ο'ικογένεια Κων. Ο'ικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832)», στο: Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*. Αθήνα 1995,415

‘πεπαιδευμένης’ Ευρώπης,⁸ στην ένταξη στην πλούσια εκδοτική δραστηριότητα στα ελληνικά, αυστριακά, ουγγρικά, γερμανικά τυπογραφεία, στον διάλογο με συναδέλφους τους είτε με τη οδό της αλληλογραφίας⁹ είτε με την ανταλλαγή κειμένων, χαρτών, στοχασμών, με την ενίσχυση για τις εκδηλώσεις του ενδιαφέροντος περί τις ελληνικές σπουδές στα αντίστοιχα κέντρα των ευρωπαϊκών πρωτευουσών. Ανάλογα με την παιδευτική και κοινωνική τους αφετηρία, την οικονομική ευπραγία ή δυσπραγία, κινούνται στην αναζήτηση πόρων για τη διαβίωση και ένταξη στον κόσμο της ευρύτερης εκπαίδευσης, βρίσκονται ανάμεσα στο περιθώριο και στο κέντρο των στοχαστικών συζητήσεων στα ευρωπαϊκά κέντρα διανοήσης. Οι κοινωνικές τους καταβολές, η γλωσσομάθεια, οι τόποι προέλευσής τους (οθωμανοκρατούμενοι, βενετοκρατούμενοι), ο περίγυρος στο χώρο σύντομης ή μακράς παραμονής στη Δύση είναι από τους παράγοντες που θα δημιουργήσουν τις ευνοϊκές συνθήκες για την αποδοχή τους από τον ευρωπαϊκό κόσμο, στον οποίο οι περισσότεροι εναγωνίως προσπαθούν, στην αρχή τουλάχιστον, να ενταχθούν ή που με κριτική απόσταση και σκεπτικισμό απομακρύνονται ή απομονώνονται. Στη σημερινή ανακοίνωση με ενδιαφέρει ο κόσμος, ο περίγυρος των λογίων και όχι οι φιλολογικές ή επιστημονικές επιδράσεις και επαφές ανάμεσα στους Έλληνες λογίους και τους δυτικούς στοχαστές, που εν πολλοίς έχουν εξεταστεί και τις μέρες αυτές του συμποσίου μας ακούστηκαν και θα ακουστούν νέες γόνιμες απόψεις.

Καταρχάς θά ήθελα να διευκρινήσω τη χρησιμοποίηση του όρου ‘Διασπορά’. Είναι γνωστό ότι στην περίοδο που εξετάζω εδώ, οργανωμένες σε κοινότητες, με εκκλησίες και κατά κανόνα και με σχολεία, βρίσκονται οι παροικίες στη Βενετία, το Λιβόρνο, την Αγκώνα, τις πόλεις της Αψβουργικής Μοναρχίας, τη Νότια Ρωσία, ενμέρει το Άμστερνταμ, τη Μασσαλία, το Μόναχο, ενώ οι παροικίες της Αιγύπτου μόλις αρχίζουν να αναδεικνύονται. Ενας μεγάλος αριθμός λογίων βρίσκονται σε μια διαρκή κίνηση ανάμεσα στις παροικίες αυτές είτε για να εξυπηρετήσουν τις διδακτικές ανάγκες στα κοινοτικά σχολεία, είτε για να προσφέρουν ιδιωτική διδασκαλία στα παιδιά των πλούσιων εμπόρων, είτε για να καταλάβουν μια θέση ιερέως στον κοινοτικό ναό, μερικές φορές για να εργασθούν στα τυπογραφεία ως επιμελητές εκδόσεων ή διορθωτές ή για να εκδώσουν και οι ίδιοι βιβλία στα τυπογραφεία, ιδίως της Βενετίας,

---

⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις για τη νοηματική μετεξέλιξη του όρου στον Κ.Θ.Δημαρά, «Ηφωτισμένη Ευρώπη», στο : του ίδιου, *Φροντίσματα*, Πρώτο μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό. Αθήνα 1962.

Βιέννης, Βουδαπέστης, ή μακρύτερα της Λειψίας, ευρωπαϊκού κέντρου του βιβλίου. Η ύπαρξη παροιμιών, όμως, δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να συγκεντρώσει και εξελίξει κύκλο λογίων. Αντίθετα, μάλιστα, ισχυρό κέντρο αναδείχθηκε το Παρίσι, όπου δεν υφίστατο παροιμία και κοινότητα, και από τη δεκαετία του 1810 η Φλωρεντία, το Μιλάνο, η Παβία. Και στη γαλλική και στην ιταλική περίπτωση δεν είναι άμοιρη η δράση των λογίων αυτών και οι επαφές που ανέπτυξαν εκεί από τη θέση των πόλεων αυτών τόσο μέσα στη δίνη της γαλλικής Επανάστασης (κύκλος Κοραή στο Παρίσι), όσο (αυτό αφορά τις βορειοϊταλικές πόλεις) και μέσα στη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών και φιλεπαναστατικών κινημάτων και της τάσης του ρωμαντισμού. Στις πόλεις αυτές δρα κύκλος λογίων ελληνοιστών, κυρίως αυτό αφορά το Παρίσι, εκδίδονται περιοδικά (*Magasin Encyclopédique* π.χ.) με άρθρα φιλολογικού και γενικά επιστημονικού περιεχομένου που αφορούν και τα ελληνικά γράμματα¹⁰ ή δρα σαφής ομάδα φιλελλήνων¹¹ αποτελούν επίσης οι πόλεις τόπους συγκέντρωσης λογίων, πολιτικών ιδεολόγων που αντιτίθενται στην αυταρχική αυστριακή κατοχή τμημάτων της βόρειας ιταλικής χερσονήσου και εκδίδουν περιοδικά (*Anthologia* στη Φλωρεντία π.χ. να γραψω από πότε ως πότε) που φιλοξενούν άρθρα, λογοτεχνικά κείμενα που αποπνέουν τη ρωμαντική αλλά και φιλελεύθερη ατμόσφαιρα. Είναι στον κύκλο αυτό που στις αρχές του 19ου αιώνα θα ενταχθούν και ο Σολωμός, Μουστοξύδης και άλλοι **και φυσικά και ο Nicol%o Tommaseo.**

Μικρότερες εστίες υποδοχής ή αποδοχής ελλήνων λογίων, έξω από το χώρο των παροιμιών, θα αποτελέσουν πανεπιστημιακές πόλεις της Γερμανίας και το ενδιαφέρον θα ενταθεί στο πλαίσιο του φιλελληνισμού. Στις πόλεις αυτές, ως γνωστό (Göttingen, Iena, Halle, Tübingen, Leipzig, München) θα παρακολουθήσουν μαθήματα έλληνες σπουδαστές κυρίως από τον κεντροελλαδικό χώρο και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Διδάσκουν εκεί νεοελληνιστές και κλασικιστές φιλόλογοι και ο διάλογος καθηγητή-φοιτητή είναι γόνιμος και για τους δύο. Ο νόμος του πομπού-δέκτη, που απαντά συχνά

⁹ Η αλληλογραφία αποτελεί την εποχή αυτή τη σημαντική πηγή διάδοσης και ανταλλαγής ιδεών, βλ. *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, επιμέλεια Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα, (Βασική Βιβλιοθήκη), 1955. Νατο δω για να ειμαι σιγουρη και να δω το αρθρο της Στασινοπουλου για την επιστολογραφία

¹⁰ Georges Tolia, *la Grèce des hellenistes. Images de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne sous le Directoire, le Consulat et l'Empire (1794-1815)*, thèse pour le doctorat (nouveau régime), Paris, Université de Paris- Sorbonne, IV, Institut des Études Postbyzantines et Néohelleniques, 1992, vol. III, p. 814. Στο περιοδικό που εκδιδόταν στο διάστημα 1795-1816 συνεργάζονταν οι Έλληνες Ad. Koray, P. Codrika, An. Mustoxidi, C. Nicolopoulos, J. Capodistrias και από τους Γάλλους Ελληνοιστές ή ενδιαφερόμενους για τα ελληνικά θέματα οι Barbié du Bocage, J.F. Boissonade, D'Ansse de Villosion, Choiseul-Gouffier, Chardon de la Rochette, L.F.S.Fauvel ed altri. Βλ και το τυπωμενο και *La medaille*

¹¹ Δημακης και αλλα για γαλλικο φιλελληνισμό και κατάλογο εκθεσης εθνικης πινακοθηκης

στις συζητήσεις για τις λογοτεχνικές επιδράσεις,¹² βρίσκει οπωσδήποτε εφαρμογή και στη διαμόρφωση και εξέλιξη αυτών των κύκλων, που δεν δρουν οπωσδήποτε ανεξάρτητα μεταξύ τους, καθώς υφίσταται συχνά μια ευρύτερη, κυρίως, επιστολικού τύπου μεταξύ των συμμετεχόντων επικοινωνία. Για την ενίσχυση του ενδιαφέροντος των ευρωπαίων λογίων περί τα ελληνικά γράμματα σημαντικός είναι ο ρόλος των ελλήνων λογίων, με προεξάρχουσα μορφή αυτή του Κοραή, του συνειδητού επί δεκαετίες κατοίκου του Παρισιού, ή, σε άλλες διαστάσεις και αποχρώσεις, του κοσμοπολίτη και πολυταξιδεμένου στις ιταλικές, και όχι μόνο, πόλεις Ανδρέα Μουστοξύδη.

Ο κύκλος του Κοραή στο Παρίσι **για την εκδοση να λαβω βιβλιογραφικά υποψη μου μερικά από τον Δημαρα κ.ά. για τους αποτελούντες τον κύκλο αυτό και για τα περιοδικά που εξέδιδαν και τα γαλλικά περιοδ. (Τόλιας) που φιλοξενούσαν άρθρα για ελλ. πραγμ.** βρίσκεται σε άμεση συνεργασία και συνεπικοινωνείται ή εν πολλοίς εξαρτάται από φίλους λογίους, εμπόρους που δρουν στα παριζιαικά κέντρα της κεντρικής Ευρώπης (Βιέννη: Εργαστήριο των Γραικών φιλολογίας η κάπως έτσι θα την ονομάσει ο Κοραής, λόγω της ύπαρξης εκεί εκδοτικών οίκων για ελληνικά βιβλία και έκδοσης εφημερίδων και περιοδικών, Τεργέστη), έτσι ώστε να συναποτελείται ένα πυκνό, επικοινωνιακό δίκτυο ανταλλαγής βιβλίων, απόψεων, οικονομικών συμφερόντων κ.ά. Όλα αυτά είναι γνωστά στην έρευνα.¹³ Ο κύκλος αυτών των λογίων εντάσσεται καθαρά μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού, τους απασχολούν περισσότερο θέματα φιλολογικά, γλωσσικά, επιστημονικά. Γράφουν κατά κανόνα στην ελληνική γλώσσα, μεταφράζουν από ευρωπαϊκές γλώσσες βιβλία γραμματικής, φιλολογικού, παιδαγωγικού ή επιστημονικού (γεωγραφικού, μαθηματικού, φυσικού) περιεχομένου. Στη Βιέννη συντάσσεται από τον Κωνσταντίνο Κούμα με επιδράσεις ή και μεταφράσεις κυρίως από γερμανούς ιστορικούς η μνημειώδης δωδεκάτομη *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων* (1830;-1833;).¹⁴ Ενδιαφέρονται, επηρεαζόμενοι από ή συνομιλούντες με τον Κοραή για την πνευματική ανάταση του γένους. Άλλοι, μολονότι κινούνται παράλληλα ή και αντίθετα προς αυτόν, όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, εν τούτοις οραματίζονται την παιδευτική ανύψωση του Γένους που γρήγορα θα γίνει Έθνος.¹⁵

¹² Veloudis Germanograecia προλογος καλο θεωρητικό και ισως αρθρο Ματαλα απο Ελληνισμο Ανατολη και Δυση ή το αρθρο της Μανε ειναι ενδιαφεροντα

¹³ να παραπέμψω στην Κουμαριανού στους τόμους για τον Ελληνικό Τύπο στη Βιέννη και στον Σταίκο για Βιεννη και στον Δημαρα

¹⁴ Stassinopoulou Koumas

¹⁵ να παραπέμψω στον Κ.Θ.Δημαρα για τη μεταλλαγή γενους Γένους Έθνος

Ο άλλος κύκλος Ελλήνων είναι αυτός που θα αναπτυχθεί στις βορειοϊταλικές πόλεις, όχι απαραίτητα με δεσμούς με τους Έλληνες των παροικιών (όπου αυτοί θα υπάρξουν, θα έχουν μάλλον παραπληρωματικό ή επευκαιριακό χαρακτήρα)¹⁶ και θά έχει αμεσότερη επικοινωνία με ιταλούς διανοητές και πολιτικούς στοχαστές. Η βενετική κοινότητα, άλλωστε, λόγω της πτώσης της Βενετίας και της υπαγωγής της στην αυταρχική αυστριακή κατοχή δεν διακρίνεται στις αρχές του 19ου αιώνα για τη συγκέντρωση της παλιάς διανόησης. Οι έλληνες λόγιοι, πολλοί από αυτούς ευγενικής καταγωγής από το παλιό βενετογενές αρχοντολόι, πάντως με ιταλική ή γαλλική παιδεία οι πιο πολλοί, προερχόμενοι κατά κανόνα από τα Ιόνια νησιά, τα συνδεδεμένα πάντοτε με τη δυτική Ευρώπη εντάσσονται ευκολότερα στους κύκλους των ιταλών διανοητών, αποτελούν τους συνομιλητές τους, έχουν προσωπική, φιλική, συχνά, επικοινωνία, χωρίς να έχουν ανάγκη την απαραίτητη πρόσβαση στον ελληνικό παροικιακό κόσμο, όπως συνέβαινε με τους λογίους που κινούνται στην κεντρική Ευρώπη. Οι παροικίες δεν αποτελούν γι' αυτούς τον αναγκαίο διαμεσολαβητικό κρίκο προς την ένταξη στην ευρωπαϊκή διανόηση. Είναι άλλωστε η εποχή των φιλελεύθερων ιδεών και τέτοιες δύσκολα μπορούν απροκάλυπτα να καλλιεργηθούν στην αυστρακρατούμενη παρηκμασμένη Βενετία ή στο ελεύθερο, εμπορικό λιμάνι της Τεργέστης με καθαρό προσανατολισμό ακόμη προς την κεντρική αυστριακή διοίκηση και αυστηρή αστυνόμευση και λογοκρισία, που δεν διακρίνεται άλλωστε, την εποχή αυτή, για τη συγκέντρωση διανόησης, όπως θα γίνει το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Είναι, ακόμη, η εποχή της διάδοσης του λαϊκού πολιτισμού, του ενδιαφέροντος για τοδημοτικό τραγούδι, της προσπάθειας για τη συγκέντρωση και δημοτικών τραγουδιών . Είναι η αντιπαράθεση ή καλύτερα η μετεξέλιξη του λόγιου προς το λαϊκό. «I' amo il volgo profano. Gli accademici non odio, ma mando lontano da me. Per quanto nome intendo gli accademici dalla natività; che all'erba novella ed all' acque correnti prepongono le seggiole di velluto verde e il picchiar degli applausi. Chiunque altra poesia non conosce quella de' libri stampati, chiunque non venera il popolo come poeta e spirator dei poeti, non ponga costui l' occhio su questa raccolta, che non è fatta per lui. Lo condanni, la scherinisca; e l' avremo a gran lode» έγραφε ο Nicol%o Tommaseo στον πρόλογο της έκδοσης των *Canti popolari, toscani, corsi, illirici, greci* το 1841,¹⁷ δημοτικών τραγουδιών που, όσον αφορά την

¹⁶ Πρβλ. Αρχικό σταθμό του Σολωμού στη Βενετία, αλλά για λίγο μόνο και μετά στην Κρεμόνα, ή του Μουστοξύδη το 1825;; στη Βενετία ή τις επαφές του με την Τεργέστη)

¹⁷ Nicol%o Tommaseo, *Canti popolari, toscani, corsi, illirici, greci*. Venezia, t. I., 1841, p. 5.

ελληνική συλλογή προέκυψαν και από τη συνεργασία του και με τον Ανδρέα Μουστοξύδη και με τον Διονύσιο Σολωμό.¹⁸

Σε ποιούς τύπους θα μπορούσαμε να κατατάξουμε αυτούς τους λογίους που με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο επιδιώκουν ή τυχαίνει να έλθουν σε άμεση επαφή με τον δυτικό, δηλαδή τον ευρωπαϊκό, για την εποχή κόσμο; Σύντομα θα προσπαθήσω να λάβω υπόψη μου τους γεωγραφικούς χώρους καταγωγής, την κοινωνική αφετηρία, την παιδεία, την παιδευτική και οικονομική διαδρομή από την πατρίδα προς την Ευρώπη και την επιστροφή, αν αυτή, τότε και υπό ποιες συνθήκες βεβαίως συμβαίνει. Αν εξετάσουμε τα βιογραφικά στοιχεία, όσα μας είναι γνωστά,¹⁹ ή ξεφυλλίσουμε τις σελίδες του Γεωργίου Ζαβίρα *Νέα Ελλάδα*²⁰, θα παρατηρήσουμε ότι κατά κανόνα οι λογίοι που ξεκινούν από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία ή και την Ήπειρο, κατάγονται από αγροτοκτηνοτροφικές οικογένειες ή οικογένειες απλών εμπόρων και μετακινούνται προς τις παροικίες της κεντρικής Ευρώπης. Ακολουθούν δηλαδή τους γνωστούς από τους εμπόρους δρόμους, ερχόμενοι για να συμπληρώσουν τις διδακτικές ανάγκες που προκύπτουν στα νεοϊδρυθόμενα κοινοτικά σχολεία, ή τις ξεχωριστές εκπαιδευτικές απαιτήσεις που έχουν οι έμποροι για τους βλαστούς τους, χωρίς πάντοτε οι συνθήκες εργασίας να είναι και οι ιδανικότερες. Είναι υπάλληλοι της κοινότητας, κατά κανόνα οι μισθοί τους είναι μικροί, συχνά καταγράφονται τα σχετικά παράπονα για την οικονομική δυσπραγία ή για την περιφρόνηση ή κοινωνική απαξίωση που αισθάνονται, προσπαθώντας να μεταδώσουν τη γνώση σε παιδιά όχι πάντοτε έτοιμα μορφωτικά και ψυχικά για αυτή. **Εδώ παράπονα Φιλητά προς Ασόπιο για Τεργέστη να βρω**²¹ Στις περισσότερες περιπτώσεις, για αυτές τις κεντρικές παροικίες ο ρόλος των δασκάλων είναι διπτός, υπηρετούν δηλαδή και ως ιερείς²² στις ίδιες κοινότητες ή διαδοχικά στις νέες θέσεις που καταλαμβάνουν. Επιδιώκοντας την καλύτερη οικονομικά θέση μετακινούνται ανάμεσα στις παροικίες, έτσι που το *itinerarium* ενός λόγιου δάσκαλου ή και ιερέα είναι ανάμεσα στις πόλεις, κατά σειρά προτίμησης, Βιέννη, Τεργέστη, Σεμλίνο (Zemun), Πέστη, Miscolcs, Tokaj και άλλες μικρότερες ουγγρικές

¹⁸ Βαββάρα Καλογεροπούλου-Μετάλλη, *Ληξουριώτικα Χειρόγραφα. Αγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Τομμάσεο*. Αθήνα 1986, όπου συζητά εκτενώς το ρόλο του Σολωμού στη συγκέντρωση και αποστολή δημοτικών τραγουδιών προς τον Τομμάσεο και απο Ζωρα για Μουστοξύδη και Τομμάσεο και άλλα έχω αρκετά.

¹⁹ Εδώ να γράψω ότι είδα τις βιογραφίες Δ. Φιλιππίδη, Ασόπιου, Φιλητάς εν Εσπερία, Οικονόμοι, Καμηλάρι για Κωνσταντά, Ανθ. Γαζή, Κούμα, Κοραή, Ζαβίρας Νέα Ελλάδα ίσως δω και άλλες

²⁰ Ζαβίρας νεα Ελλάς

²¹ από άρθρο Κουμαριανού Συμπλήρωμα στα βιογραφικά του Ασόπιου *Ελληνικά* 16, 1958-1959 έχω φωτοτυπία Διαμάντης Φιλητάς εν εσπερία έχω φωτοτι

παροικίες, Μόναχο, Λειψία. Αν η τύχη και οι γνωριμίες αλλά κυρίως η ικανότητα το φέρει, καταλήγουν και στις ηγεμονικές Ακαδημίες του Ιασίου και του Βουκουρεστίου, αλλά αυτό θεωρείται και είναι εξαιρετική τιμή και εκεί κατά κανόνα παραμένουν περισσότερο ή το επιδιώκουν τουλάχιστον οι ικανότεροι από αυτούς. Για τους περισσότερους η κατάληξη είναι η επιστροφή στα ανθηρά ή μικρότερα σχολεία της οθωμανικής ανατολής (Σμύρνη, Μηλίες, Ιωάννινα, Καστοριά, Κοζάνη, Κωνσταντινούπολη κ.α.), ή στη νεοϊδρυμένη (1823) Ιόνια Ακαδημία : την πύλη προς την εθνική αλλά και τη δυτική διανόηση ή στα νεοσύστατα σχολεία του ελληνικού κράτους. Κατά τη διαμονή τους στις κεντροευρωπαϊκές παροικίες επιδιώκουν την περαιτέρω μόρφωση εγγραφόμενοι στο πανεπιστήμιο ή αναζητώντας κάποια επιχορήγηση ή υποτροφία για σπουδές σε γερμανικά κατά κανόνα παν/μια. Οι υποτροφίες της Φιλομούσου Εταιρείας²³ (1814-1815) ή του Λόρδου Guilford,²⁴ για παράδειγμα, θα διευκολύνουν τις μετακινήσεις αυτών αλλά και άλλων νεαρών φοιτητών από τον ελλαδικό χώρο. Η αλληλογραφία του ελληνιστή και φιλέλληνα Thiersch από το Μόναχο με Έλληνες της Βιέννης, ιδιαίτερα με τον Άνθιμο Γαζή (1814-1815) μας μεταφέρει λίγο στον οικονομικά και κοινωνικά στενό περίγυρο των νεαρών υποψήφιων φοιτητών που ξεκινώντας για σπουδές στα παν/μια της κεντρικής Ευρώπης, τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, εξαρτώνται και στο ελάχιστο από την οικονομική του διαμεσολάβηση -συχνά με το αζημίωτο-, αλλά και από τις γνωριμίες του στο γερμανόφωνο χώρο για την πρώτη επαφή των διστακτικών άμαθων από τις κοινωνικές ευρωπαϊκές συνθήκες νέων με τους μελλοντικούς καθηγητές τους.²⁵ Ο Thiersch τους εφοδιάζει με συστατικά γράμματα, τους νουθετεί, κρατά λογαριασμό για τα χρήματα που τους δίνει για τις υπηρεσίες του αυτές «το πανελλήνιον» τρέφει ευγνωμοσύνη και στην Ελλάδα, όταν θα απελευθερωθεί, θα στηθεί άγαλμά του με την επιγραφή «Ευγνωμοσύνης ένεκα των συνδραμόντων εις την ανόρθωσιν της Ελλάδος».²⁶ Επιστρέφοντας στον ανατολικό χώρο οι σπουδαστές ή λόγιοι/δάσκαλοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις,²⁷ δεν

---

²² Πρβλ. ενδεικτικά το ρόλο του Άνθιμου Γαζή στη Βιέννη (Κουμαριανού, λεξικόν Γαζή 9δελτία εχω) σ. 164), του Μιασήλ Αποστολίδη στο Μόναχο (διατριβή μου), του Κόντου στο Τόκαϊ (να δω άρθρο Γκουινναρ) κ.α.

²³ Κούγκου, Λάϊος

²⁴ Από Ιόνιο Ακαδημία βιβλιογραφία γι αυτόν και από άλλου

²⁵ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, «Ανέκδοτοι επιστολαί Ανθίμου Γαζή και Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch», *Θεσσαλικά Χρονικά*, 7-8 (1958)9-19.

²⁶ Ο.π., σ. 9, 13, επιστολές Γαζή προς Thiersch, 6 Αυγ. 1814 και 16 Μαΐου 1815 αλλά και σε άλλες επιστολές

²⁷ Πρβλ. Αικ. Κουμαριανού,(εκδ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης- Barbié du Bocage-Άνθιμος Γαζής*.

Αλληλογραφία (1794-1819). Αθήνα 1966, από την οποία διαπιστώνεται η φιλική, επιστημονικού και κοινωνικών ενδιαφερόντων επικοινωνία που τους ενώνει επί αρκετά χρόνια μετά την επιστροφή του Φιλιππίδη στο Ιάσιο. Για κάποιο διάστημα αλληλογραφούν δια μέσου Βιέννης και με τη

διατηρούν δεσμούς επιστολικού τύπου, πλην ίσως αυτής για φιλολογικούς σκοπούς και όχι πάντοτε προσωπικής, φιλικής απόχρωσης. Η σχέση τους με τους δασκάλους τους είναι κατά κανόνα δασκάλου-καθηγητή, και μάλιστα ο δάσκαλος στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αυτός που επιδιώκει να ωφεληθεί και ο ίδιος από την ελληνογλωσσία των μαθητών του και κατά τις εκδοτικές του προσπάθειες. Η σχέση δηλαδή του πομπού-δέκτη λειτουργεί αμφοτέρωθεν. Η σταδιοδρομία τους άλλωστε στα ελληνικά σχολεία ή στην πορεία της παιδείας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος διακρίνεται από μια στροφή προς το εθνικό-ελληνικό-ορθόδοξο και απομάκρυνση από τους ευρείς δυτικούς ορίζοντες και ανησυχίες.²⁸

Πιο στρωτός και ευκολότερα εξελίξιμος είναι ο δρόμος για όσους από αυτούς προέρχονται από αστικές οικογένειες (παράδειγμα η οικογ. του Κωνσταντίνου Οικονόμου)²⁹ και από εκείνους, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, που κατά τη νεανική τους ηλικία γνώρισαν τη μόρφωση στη Χίο και τη Σμύρνη, τους δυτικούς οφθαλμούς των μικρασιατικών παραλίων, κοντά σε άξιους δασκάλους Έλληνες ή και δυτικούς. Έχει αποτιμηθεί αρκετά ο ρόλος του προτεστάντη **ιερέα; δάσκαλου;** πάνω στη δυτικοτροπή εξέλιξη του Κοραή. Εντούτοις τα Γράμματα του υπηρέτη του Σταμάτη Πέτρου από το Άμστερνταμ³⁰ μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με αποκαλυπτικό τρόπο, ακόμη και σ' αυτή την με ευοίωνους κοινωνικά όρους αφετηρία, την επίπονη, ιδίως για τον Πέτρου, αλλαγή «επί το φράγκικον» του αφεντικού του.

Μολονότι η Βιέννη π.χ. αποτελεί πνευματικό και εκδοτικό κέντρο των Ελλήνων κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, δεν φαίνεται από τις πηγές που έχουν μελετηθεί ως τώρα να αναπτύσσεται ιδιαίτερα ζωντανός και γόνιμος διάλογος με την ντόπια αυστριακή διάνοηση των Διαφωτιστών ή ακόμη και των Ιακωβίνων ιδολόγων. Είναι ενδεικτικό ότι ο Κορίταρ, Σλοβένος, από το Lajbach (Ljubljana), σλαβολόγος και ελληνιστής και λογοκριτής παράλληλα στην αυστριακή υπηρεσία της Βιέννης (1813 κ.εξής), είναι αυτός που με τις βιβλιοκρισίες σε αυστριακά περιοδικά θα γνωστοποιήσει κάποια από τα

μεσολάβηση του Ανθιμου Γαζή, με τον οποίο, όμως, η επικοινωνία δεν διατηρείται μετά την επιστροφή του τελευταίου στις Μηλιές του Πηλίου. Δεν είχαν άλλωστε συναντηθεί ποτέ.

²⁸ Από Δημαρά και άλλους να το στηρίξω και με αφορμή Κων. Οικονόμου, Βάμβα κ.α.

²⁹ Λάμπας, Κ.Οικονόμος, ό.π., **στο κείμενο με βάση το άρθρο του λαππα να επεκταθώ λίγο περισσότερο στην περίπτωση του και την αστική καταγωγή του χωρίς αυτό να τον δεσμεύει από τη στροφή στη συντήρηση και τον εθνικισμό και την ορθοδοξία όταν γυρίζει στο ελληνικό κράτος**

³⁰ Ηλίου, Πέτρου

ελληνικά βιβλία και τον Λόγιο Ερμή στο αυστριακό κοινό.³¹ Είναι η κλειστή αυλική κοινωνία που εμποδίζει την ένταξη των Ελλήνων; Είναι οπωσδήποτε η γλώσσα; Είναι η απουσία φιλελλήνων αυστριακών που οδηγεί τους έλληνες λογίους της Βιέννης να επικοινωνούν μάλλον με τους Γάλλους Barbé du Bocage, Alter, Villoison, Chardon della Rochette³² κ.ά.. Γεγονός είναι πάντως ότι η πλούσια ελληνική παραγωγή περνά παράπλευρα από το λόγιο αυστριακό κοινό. Αυτό να το επαληθεύσω με τη στασινοπούλου Λίγοι εντάσσονται στις τοπικές ακαδημαϊκές λέσχες, όπως δείχνει η συμμετοχή των ιταλοθρεμμένων, όμως, γιατρών Λεονάρδου και Ιωάννη Βορδώνη, προέδρων της κοινότητας της Τεργέστης και του Κάρλου Πελεγκρίνη που μετέχουν στις φιλολογικές συναντήσεις της *Società del Gabinetto di Minerva* (τέλη 18ου- αρχές 19ου αι.)³³

Η περίπτωση τους μας μεταφέρει, όμως, στα χαρακτηριστικά της άλλης ομάδας λογίων, αυτών που, στις αρχές του 19ου αι. ιδίως, η παιδευτική και συγγραφική πορεία ζωής εξελίσσεται στις ιταλικές πόλεις του βορρά, σε μια περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται έντονα τα σημάδια του ιταλικού φιλελευθερισμού, των μυστικών εταιρειών, του ρωμαντισμού. Ο επιστημονικός λόγος δίνει τη θέση του στη λογοτεχνία, η λατρεία του λαϊκού βρίσκεται στην υπηρεσία του πολιτικού, του εθνικού συνάμα. Το ενδιαφέρον για τη συγκέντρωση, προστασία, συλλογική έκδοση λαϊκών τραγουδιών είναι γεγονός.³⁴ Η «ευρωπαϊκή παιδεία κατακερματίζεται σε εθνικά σύνολα», χωρίς απαραίτητα «να υψώνονται διαχωριστικά τείχη».³⁵ Σ' αυτόν το νέο κόσμο διαλόγου μοναχικών στοχαστών μέ όραμα το έθνος βρίσκουν τη θέση τους και μορφές όπως ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Διονύσιος Σολωμός, ο Ugo Foscolo, ο Ανδρέας Κάλβος, φυσικά ο Δαλματός Nicol% Tommaseo και πολλοί ιταλοί **λόγιοιστο** **αρθρο να αναφερω Μαντζονι, Μοντι και αλλους απο τα δελτια μου,** που στον κύκλο τους θα ενταχθούν ο καθένας από τους επτανήσιους στοχαστές και λογοτέχνες. Το διάλογο με την ιταλική διανόηση της εποχής θα ενισχύσουν, ως την επανάσταση του 1848, ενδιάμεσες εξεγέρσεις και επαναστάσεις, όπως η Ελληνική του 1821, οι ευρωπαϊκές του 1830, ο διαρκής αναβρασμός σε αρκετούς κύκλους της βόρειας Ιταλίας, που θα καταλήξει στο κίνημα του irredentismo.

³¹ Polychronis Enepekides, «Kopitar und die Griechen», *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, έκδ. Seminar für Slavische Philologie an der Universität Wien. GrazKöln, 1953, 51-70. Na dv kai aruro toy Peyfuss gia ton Kopitar

³² Ατι. Κουμαριανού, «Ανθίμου Γαζή Λεξικόν Ελληνικόν. Η ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας», *Ο Ερανιστής*, έτος Β', τεύχ. 9/10 (1964) 163--186

³³ Όλγα Κατσιαροδή- Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 245, 249, 305. Ο Λ.Βορδώνης καταγόταν από την Κέρκυρα, αλλά είχε μεγαλώσει στη Δαλματία.

³⁴ Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών. Προϊποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*. Αθήνα 1984

Ιταλοί πολεμιστές κινούνται υπέρ του αγώνα του γειτονικού λαού (ας θυμηθούμε τη συμμετοχή του Ιστριάνου ποιητή Besenghi degli Ughi στην Ελληνική Επανάσταση³⁶) ή ιταλοί επαναστάτες και ιδεολόγοι θα καταλήξουν πρόσφυγες από τις αρχές του 19ου αιώνα στα Ιόνια νησιά (ανάμεσά τους ο ιερωμένος από την κρεμόνα Don Santo Rossi και κατόπιν δάσκαλος του Διονυσίου Σολωμού, ο λόγιος Gaetano Grassetti, μεταφραστής του Ύμνου εις την Ελευθερίαν στα ιταλικά κ.ά.), στο πρώτο ελληνικό κράτος,³⁷ αλλά και στο κράτος των Ιονίων, όπως η περίπτωση μας του Tommaseo. Οι τάσεις αυτές δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μια στενότερη, συχνά φιλική σχέση των Επτανήσιων με τους ιταλούς συναδέλφους τους. Κοινή αφετηρία, κάτι που λείπει από την προηγούμενη ομάδα ελλήνων λογίων που εξετάσαμε, είναι η αδιαμφισβήτητη ιταλική, συχνά και η γαλλική τους παιδεία που αποτελούν τμήμα της ευρωπαϊκής τους κουλτούρας, συνήθως η ευγενική καταγωγή που διατηρούν, τουλάχιστον εθιμικά, νοοτροπιακά από το βενετσιάνικο παρελθόν, η αυτονόητη ένταξή τους στον ευρωπαϊκό κόσμο. Αυτόν τον κόσμο δεν χρειάζεται να τον κατακτήσουν με κόπο, με τη διαμεσολάβηση εμπόρων των παροικιών ή άλλων ισχυρών ελλήνων λογίων, όπως συμβαίνει με τον κύκλο του Κοραή στο Παρίσι, που συχνά δρα και ως ανασταλτικός παράγοντας ένταξης για όσους δεν κατορθώνουν να αναγνωρισθούν ως ανήκοντες άμεσα σ' αυτόν. Η διγλωσσία (ιταλική-ελληνική) είναι αυτονόητη για τους πιο πολλούς,³⁸ η έμφαση στη μια ή την άλλη μπορεί να αποτελέσει για τους μελετητές, όπως και έχει συμβεί, ενδιαφέρουσα αφετηρία για τον εντοπισμό σε αρκετούς από αυτούς και της πορείας προς το εθνικό ή να μελετηθεί το φαινόμενο ως διαδικασία «μετακένωσης και ως απορρόφησης» ταυτόχρονα.³⁹ Πολύ εύστοχα ο Λίνος Πολίτης σε μελέτη του που την τιτλοφορούσε *Σολωμός ποιητής εθνικός και ευρωπαίος* έγραφε: «ο Σολωμός δεν είναι μόνο εθνικός ποιητής, είναι και ποιητής ευρωπαίος, ποιητής δηλαδή που στέκεται αξια δίπλα στους άλλους ευρωπαίους ποιητές του καιρού του. Η φράση αυτή θα μπορούσε αξιόλογα και ν' αντιστραφεί: ο Σολωμός δεν είναι ποιητής ευρωπαίος μόνο, είναι και ποιητής εθνικός. Γιατί οι δύο αυτές ιδιότητες δεν έχουν αξία ανάλογη με τις γεωγραφικές

³⁵ Ο.π., σ. 38.

³⁶ Διατριβή μου να παραπέμψω

³⁷ Μαρίας Χριστίνα, «Οι Ιταλοί πρόσφυγες στα Ιόνια νησιά: Διαμορφωμένες πραγματικότητες και προϋποθέσεις ενσωμάτωσης», *ΣΤ' Διεθνές Πανιοόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτ. 1997, Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2001, 495-510, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

³⁸ Πρβλ. ενδεικτικά τις μελέτες Γιάννης Δάλλας, «Ο Σολωμός ανάμεσα σε δύο γλώσσες. Η αμφίδρομη δοκιμασία της ποιητικής ιδέας», *Η Λέξη*, αρ. 142 (Νοέμ.-Δεκ. 1997)688-703· Μαρία Τσουτσουρά, «Ο Σολωμός και η γαλλική παιδεία», *Πόρφυρας*, τεύχ. 95-96 (Κέρκυρα, Ιουλ.-Σεπτ. 2000)105-120· να βρω από τις σημ. Μου και για το γλωσσολογικό θέμα στον Μουστοξύδη Καλβό Φωσκόλο

έννοιες που αντιπροσωπεύουν, και η ιδότητα του ευρωπαϊού ποιητή δεν κλείνει πάντα παραίτητα μέσα της και την έννοια του εθνικού». ⁴⁰ Ο έφηβος και νεαρός σπουδαστής Σολωμός της δεκαετίας του 1810 εντάσσεται απρόσκοπτα στην ιταλική λογοσύνη, επιστρέφοντας στη Ζάκυνθο εξακολουθεί να βρίσκεται στις συναναστροφές του, όσες τουλάχιστον επιλέγει, σε ευρωπαϊκό περιβάλλον. Η ζακυνθινή κοινωνία συνεχίζει να είναι αναπόσπαστο τμήμα της ευρωπαϊκής, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με το περιβάλλον που αντιμετώπιζαν οι επιστρέφοντες από τα κεντρικά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια σπουδαστές στην τουρκοκρατούμενη ανατολή, ακόμη κι αν γύριζαν σε πλούσια αστικά κέντρα. Ο κίνδυνος να αποκοπούν από τη Δύση ελλόχευε μεγαλύτερος. Εντούτοις και στην περίπτωση του Σολωμού η επιστροφή στην ελληνική Ανατολή, μάλιστα σε μια περίοδο έξαρσης του εθνικού, τον οδηγεί αποκλειστικά σε ελληνόγλωσση παραγωγή ως την τελευταία δεκαετία της ζωής του στην Κέρκυρα. Επιστήμονες, αρμοδιότεροι από μένα έχουν ασχοληθεί με αυτό το φιλολογικό ζήτημα στην εργογραφία και τη ζωή του Σολωμού και ιδιαίτερα η φίλη Lucia Marcheselli, που είναι σήμερα μαζί μας. ⁴¹ Στη δική μου επιχειρηματολογία εντάσσεται στο μέτρο που η στροφή αυτή μπορεί να αποτελέσει δείγμα της επικράτησης του εθνικού ή όχι.

Ανάλογοι στοχασμοί θα μπορούσαν να διατυπωθούν για τον ευγενικής καταγωγής, κοσμοπολίτη Ανδρέα Μουστοξύδη που έγραφε κατά βάση ιταλικά αλλά και γαλλικά, είχε ανακηρυχθεί ιστοριογράφος της Ιονίου Πολιτείας, ⁴² «conobbe non pochi celebri del suo tempo», come scriveva nella sua necrologia su Mustoxidi suo amico Nicol%o Tommaseo, ⁴³ γινόταν μέλος ακαδημιών και επιστημονικών λεσχών σε ευρωπαϊκές πόλεις, είχε διπλωματική καριέρα (ρώσος πρόξενος; ; πού; ;), αλλά παράλληλα αναδείκνυε ως σκοπό της ζωής του το εθνικό, συμβάλλοντας στην προσπάθεια του Γάλλου Fauriel για τη συλλογή δημοτικών πηγαίνοντας από σπίτι σε σπίτι στη Βενετία και την Τεργέστη για να συγκεντρώσει τα τραγούδια παό τους κατατρεγμένους πρόσφυγες της Ελληνικής

---

³⁹ Δάλλας, ό.π., 691.

⁴⁰ Λίνος Πολίτης, «Ο Σολωμός ποιητής εθνικός και ευρωπαίος», στον ίδιο: *Δύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα 1985, σ. 351.

⁴¹ Πόρφυρας *στρογγυλή τραπέζα έχω περιοδικό*

⁴² Ανάμεσα στα έργα που έγραψε εία και τα *Illustrazioni Corciresi* (Milano 1811-181 και *Delle Cose Corciresi* vol. I Corfu 1848, εργογραφία του βλ. στο: Φάνης Μιχαλόπουλος, «Βιβλιογραφία Ανδρέα Μουστοξύδη», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 18(1960)163-170.

⁴³ Nicol%o Tommaseo, «Andrea Mustoxidi» *Archivio Storico Italiano*, nuova serie, Rienze, t.XII, parte II (1860)34. Αποκαλυπτική για τις γνωριμίες και τα αξιώματά του κατά την παραμονή του στην Ευρώπη είναι η βιογραφία που συνέταξε ο Emilio Typaldo και τη διόρθωσε ο ίδιος ο Μουστοξύδης *Biografia del cavaliere Andrea Mustoxidi. Scritta e pubblicata in Venezia nell' anno 1836 [...] annotata e continuata da Andrea Papadopulo Vreto*. Atene 1860 Να γραφω απο τα δελτια αυτης της νεκρολογιας και απο βιογραφοι που έχω φωτοτυπησει του Μανη και άλλα δελτια με ορισμενους απο τους οποιους γνωρισθηκε Κυριως η βιογο. Του Τυπαλδου βοηθαι

Επανάστασης, ⁴⁴ εκδίδοντας τον *Νεο Ελληνομνήμονα*, ⁴⁵ ενεργώντας για την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. «I molti anni vissuti nel rumore e nel bagliore di città popolose e tutt' altro dalla sua umile patria, non gli tolsero il rimanere sempre greco[...]» έγραφε στην αρχή της νεκρολογίας του ο Tommaseo.⁴⁶

Ο χρόνος δεν επαρκεί για να ανφερθούμε και σε άλλες παραδειγματικές περιπτώσεις όπως αυτής του Ugo Foscolo, που θα μας οδηγούσε στην αντίστροφη πορεία, την πορεία του εξιταλισμού σε μεγάλο βαθμό, ή του Ανδρέα Κάλβου, «που ξεκίνησε φιλοδοξώντας γίνει ιταλός τραγικός ποιητής»⁴⁷ «και έπειτα από διαφορές συγκυρίες, -λχ απαγκιστρωση από τη χειραγωγή του Φωσκολου, προσεταιρισμός του Γκιλφορντ- σχεδιάζει και συγγραφει τις ωδες του ως φιλέλληνας για να επανενταχθει εν συνεχεία στην πατριδα του ως Έλληνας».

Από το σύντομο αυτό σχέδιασμα διαπιστώνει κανείς ότι στην πλούσια, περίπλοκη, αμφίδρομη σχέση ελλήνων λογίων με δυτικοευρωπαίους δασκάλους τους, λογίους, επιστήμονες το δίπολο της «εκπέμπουσας» και «προσλαμβάνουσας»⁴⁸ κοινωνίας είναι το πρωταρχικό. Αν στη Βιέννη το ρόλο του διαμεσολαβητή της ελληνικής πνευματικής παραγωγής προς την τοπική διανόηση διεδραμάτισε ο Koritar, Σλοβένος Σλαβολόγος, ελληνιστής αλλά και ιδεολόγος για τη στήριξη μιας νοτιοσλαβικής ταυτότητας, στα ιταλικά γράμματα και πολιτικά δρώμενα ο ρόλος του Δαλματού Tommaseo για τη φωνή των βαλκανικών λαών⁴⁹ είναι επίσης αδιαμφισβήτητη. Είναι γνωστή άλλωστε η συμβολή και των δύο για τη συγκέντρωση ελληνικών και σλαβοσερβικών δημοτικών τραγουδιών.⁵⁰

⁴⁴ Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των δημοτικών τραγουδιών*, ό.π., σ.239 κ. έ. για τη φιλία του με τον Fauriel · Tommaseo, ό.π., σ. 43· δημοτικά τραγούδια είχε δώσει και στον ίδιο τον Tommaseo για τη συλλογή του, (*ibidem*, p. 43).να προσθέσω στο άρθρο και συγκεκριμένα στοιχεία για τη συνεργασία σε σχέση με τη συλλογή δημοτ τραγουδιών

⁴⁵ Αγάθη Νικοκάβουρα, «Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και ο Ελληνομνήμων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 8(1960)15-162.

⁴⁶ Tommaseo, «Andrea Mustoxidi», ό.π., σ. 31.

⁴⁷ Δάλλας, ό.π., 689.

⁴⁸ Μανέ, ό.π., σ. 461.

⁴⁹ Κάπου στα δελτία μου έχω βιβλίο ή μελέτη για τον Τομαζαίο και τα Βαλκάνια . Συγκριτικό χρονολογικό πίνακα των γεγονότων της εποχής του Tommaseo βλ. Apostolos Papaioannou, *Niccol%o Trmmaseo e la sua epoca (1802-1824)* . Appunti sulla conferenza tenuta nelle Sale del Caffè Tommaseo sul tema *Niccol%o Trmmaseo nel movimento letteratio neo-ellenico ricerca letterria e storica*. Trieste, Comunità Greco-Orientale , 1979. Βλ. επίσης Bogdan Raditsa, «Tommaseo's cultural understanding between the South Slavs and Greeks», in: *Μελετήματα στη μνήμη του Βασιλείου Λαούρδα*, Thessaloniki 1975, p. 487-493. Ευχαριστώ πολύ την κ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις.

⁵⁰ Αλ. Πολίτης, *Ανακάλυψη*, ό.π., σ. 108 κ.ε. για τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών από τον Haxtausen στο πλαίσιο του Συνεδρίου της Βιέννης και για τη συμβολή του Koritar στην έκδοση της «Μικρής συλλογής των σλαβοσερβικών λαϊκών τραγουδιών» του Vuk Stephanovi= Karadgi=. Για τη συλλογή του Tommaseo βλ. Pio p' anv.

Καπου να βαλω στο αρθρο και τα του Λουντζη απο το αφιερωμα του Περίπλου που εχω φωτοτυπησει αρθρο Μπελια για ιδεολογια επανησιακης λογοτεχνίας

με βαση βιβλιογραφια για τον Καλβο και τον Φωσκολο να πως δυο πραγματα περισσοτερα στο αρθρο εχω φωτοτυπιες απο νεοελληνικο σπουδαστηριο απισης αρθρο Ασδραχα απο τον τομο του Ελλην. Οικονομία και Κοινωνία και απο τον Δημαρα Ρωμαντισμό

Αναφερόμενη στον κοραή να γραψω γα τις σχέσεις του με τη Société des Observateurs, άρθρο Ηλιού στην τροχιά των Ιδεολόγων (φωτ), Κιτρομηλίδης Κοραής και Bentham στο Κοραής και Χίος έχω τόμο

Από Στασινοπούλου καταγωγή και επαφές του Κούμα